

RUMELİ AĞIZLARININ TARİHİ ÜZERİNE

G. HAZAİ

Transkripsiyon metinlerinin verdiği bilgi Anadolu ve Rumeli Türkçesinin incelenmesinde yeni bir ufuk açmıştır. Bu değerli yadigârları inceliyerek Arap harfleriyle yazılı yadigârların yardımıyla aydınlatamadığımız birçok meseleye cevap verebiliriz.¹

Fakat transkripsiyon metinleri Türkçenin ses tarihindeki açık olmıyan meseleleri aydınlatmağa yarayan tek kaynak değildir. Komşu dillerin kelime hazinesindeki Türk asıllı kelimelerin tarihsel incelenmesi bazı olayları ve ağızların eski zamanlardaki bölünüşü meselesini belirli çapta aydınlatmağa yardım eder.²

Aşağıda Balkan İslâv dillerindeki Türk asıllı alınma kelimelerde görülen özellikleri incelerken elde edeceğimiz bilgiden ora Türk ağızlarının tarihinde faydalanmak istiyoruz.

* * *

Bilindiği gibi, Rumelideki Türk ağızları iki temel gruba, Batı ve Doğu ağızlarına ayrılmaktadır.³ Doğu ağızlarının özellikleri -ses sisteminin esası göz önünde bulundurulursa- Yeni Türkçeye uyar.⁴ Batı ağızları ise Eski Türkçeye ait birçok özellikleri korumuşlardır. Var olan özelliklerin bütünü - burada her şeyden önce tarihî karakter yaratan özellikleri düşünüyoruz-iki ağız grupunu birbirinden kesin bir şekilde ayırmaktadır.

Balkan İslâv dillerinin Türk asıllı alınma kelimeleri acaba ağızların söz konusu olan bölünüşünü nasıl gösterir? Bu alınma kelimelerin incelenmesi acaba bu ağızların tarihine yeni bir bilgi katar mı?⁵

¹ J. Németh, *Osmanlı Türk dili tarihi araştırmalarının yeni yolları*. In: VIII. Türk Dil Kurultayında okunan Bilimsel Bildiriler, 1957. Ankara 1960, 9-10.

² T. Kowalski, *Türk dilinin komşu millet dilleri üzerindeki tesiri*. In: Ülkü 4: 20 (1934)98-105; *La méthodologie des recherches sur les mots empruntés du turc dans les langues slaves*. In: Sborník Pračí I. Sjezdu Slovanských Filologů v Praze 1929. Praha 1932, 554-556.

³ J. Németh, *Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens*. Sofia 1956, 7-24.

⁴ Bu yazıda Yeni Türkçe ve Eski Türkçe derken Anadolu ve Rumeli Türkçesinin belirli devirlerini anlıyoruz. Eski Türkçe terimi böylece Eski Osmanlıca terimine uyar.

⁵ Balkan İslâv dillerindeki Türk unsurları ile ilgili en önemli eserler şunlardır: Er.

Bu soruya cevap vermek için, her şeyden önce, Rumeli Türk ağızlarının bölünüşü bakımından önemli birkaç olayın, Sırpça-Hırvatçanın veya Bulgarcanın alınma kelimelerinde kendini nasıl gösterdiğine bakalım. Bu olaylar kelime ortasındaki ve sonundaki g sesi ile kelimenin ilk hecesindeki ö sesinin temsili meselesidir.⁶

İlkin g sesi meselesini inceliyelim. Arkaik Batı Rumeli ağızlarıyla münasebeti olan Sırpça-Hırvatçanın Türkçe alınma kelimeleri g sesinin muhafaza edildiğini gösterir: *agabeg* [ağabey], *agrluk* [ağırlık], *agda* [ağda], *bag* [bağ], *baglama* [bağlama], *bayagi* [bayağı], *beg* [bey], *bege-nisati* [beğenmek], *belegiya* [bileği], *bogaz* [boğaz], *bogda* [buğday], *bukagiye* [bukağı], *kaşagiya* [kaşağı], *dag* [dağ], *degdisati* [değmek], *degenek* [değnek], *degrmenciya* [değirmenci], *dogramaciya* [doğramacı], *eglenisati* [eğlenmek], *egri* [eğri], *feragatiti se* [feragat], *guvegiya* [güvey], *hegbe* [heybe], *hiçoglan* [iç oğlanı], *megara* [mağara], *ograisati* [uğramak],

Miklosich, *Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen*. In: DWA 34(1884) 239-338 35(1885) 105-192; *Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen*. Nachtrag zu der unter dem gleichen Titel im XXXIV. und XXXV. Bande der Denkschriften gedruckten Abhandlung. In: DWAD 37(1889) 188; 38(1890) 1-194; N. K. Dmitriev, *Etyudi po serbsko-tureckomu yazikovomu vzaimodeystviyu*. I-IV. In: Dokl. AN SSSR-B 1928, 17-22; 268-75; 1929, 89-95; 103-108; J. D. Prince, *Surviving Turkish elements in Serbo-Croatian*. In: JAOS 51: 3(1931), 241-61; P. Skok, *Prilozi proučavanju turcizma u srp. hrv. jeziku*. In: Slavia 15(1937-38)166-190; 336-366; 481-505; A. Skaljić, *Turcizmi u narodnom govoru i narodnoj književnosti Bosne i Hercegovine*. I-II. Sarajevo 1957 [=Bilten Instituta za proučavanje folkloru u Sarajevu. Dopunska izdanja - 2]; B. Conev, *Turški dumi v bălgarski ezik*. In: B. Conev, *İstoriya na bălgarski ezik* [I-III. Sofya 1919-1937] II, 177-191; N. K. Dmitriev, *Materiali Verkoviča kak turkologičeskiy pamyatnik*. In: Rozpravy České Akademie věd a umeni. Trida 3. Číslo 70 (1932) 343-384; S. A. Odincov, *Turco-Slavica. K izučeniyu tureckih elementov v yazike damashinov XVII - XVIII vv*. In: Sbornik statey po yazikovedeniyu pod red. D. N. Uşakova i M. V. Sergievskogo, Moskva 1941, 24-40; K. Mirčev, *Za sădbata na turcizmite v bălgarski ezik*. In: Izv. IBE 2 (1952)117-127. İncelemelerimiz bu eserlerin materyeline dayanmaktadır. Sırpça kelimeler Prince'in ve Skaljić'in eserinden, Bulgarca kelimeler ise Gerov'un ve Mladenov'un sözlüğünden alınmıştır (N. Gerov, T. Pančev, *Rečnik na bălgarskiy yazik*. Plovdiv 1895-1908; St. Mladenov, *Etimologičen i pravopisen rečnik na bălgarskiya knižoven ezik*. Sofiya 1941).

⁶ Bilindiği gibi, ğ sesi Batı Rumeli ağızlarında g derecesinde korunmuş, Doğu Rumeli ağızlarının ses kadrosundan ise tamamen kaybolmuştur: J. Németh, aynı eser 17-19; J. Eckmann, *Die türkische Mundart von Warna*. In: KCsA 3: 2 (1941), 150-151; *Razgrad Türk ağızı*. In: Türk Dili ve Tarihi hakkında Araştırmalar. Ankara 1950, 11-12; S. Kakuk, *Le dialecte turc de Kazanlyk I*. In: AOH 8: 2 (1959) 176-177; G. Hazai, *Les dialectes turcs du Rhodope*. In: AOH 9: 2 (1959) 215-216.

oklagiya [oklava], *saglam* [sağlam], *sakagiya* [sakağı], *tugla* [tuğla], *ugur* [uğur], *yaglaisati* [yağlamak], *yagluk* [yağlık], *yigirmiluk* [yiğirmilik], *yigit* [yiğit] v. s.

Aynı zamanda Bulgarcanın Türkçe alınma kelimelerinde başka bir tablo görülüyor. Bu kelimelerde *g* sesinin düşmesini gösteren şekiller onun korunmasını gösteren şekillerle nöbetleşe yer almaktadır: *agarlak* [ağırlık], *agda* [ağda], *armagan* [armağan], *babacim* [babacığım], *babait* [babayığit], *baya*, *bazbaya* [bayağı, basbayağı], *baglama* ~ *baylama* ~ *balama* [bağlama], *beendisvam* [beğenmek], *bey* ~ *beg* [bey], *boaz* ~ *bogaz* [boğaz], *buga* [boğa], *bukai* [bukağı], *deydisvam* [değmek], *derebeg* ~ *derebey* [derebeyi], *dogan* [doğan], *dogramaciya* [doğramacı], *dugme* [düğme], *ege* [eğe], *eglendisvam* [eğlenmek], *ferat* ~ *feragat* [feragat], *gyulyah* [gülyağı], *hebe* [heybe], *ıçoglan* ~ *yuçulan* ~ *ıçolan* [iç oğlanı], *irmilik* [yiğirmilik], *maaza* ~ *mağaza* ~ *magaziya* [mağaza], *ogradisvam*, *oradisvam* [uğramak], *oklagiya* [oklava], *segmen* ~ *seymen* [seymen], *sevdiim* ~ *sevdiğim* [sevdiğim], *tuvla* ~ *tuhla* [tuğla], *tura* ~ *tugra* [tuğra], *ya* [yağ], *yagla* ~ *yalā* [yağlı], *yaglak* ~ *yalak* [yağhk], *yamurluk* ~ *yagmurluk* [yağmurluk], *yastagaç* ~ *yastaç* [yastağaç]. Bu veriler kelimelerin arka plânında başka özellikli ağızların var olduğunu açıkça gösterir.

Rumeli ağızlarının bölünüşü bakımından kelimelerin ilk hecesindeki *ö* > *ü* değişmesi de önemli bir ölçüdür. Fakat bu olayın alınma kelimelerdeki yankısını incelerken Sırpça-Hırvatçanın ve Bulgarcanın ses kadrosunda mevsut olmıyan *ö* ve *ü* seslerinin yerine *o* ve *u* seslerinin geçtiğini unutmamamız gerekir. Aynı zamanda Yeni Bulgarcada bir *o* > *u* değişmesinin var olduğunu da dikkate almalıyız.⁷ Bu değişim -redüksiyon diye bilinen olay- vurgusuz hecede, yani şimdi incelediğimiz birinci hecede meydana geliyor.⁸ İşte böylece verileri bu şartları göz önünde bulundurarak inceleyebiliriz.

Sırpça-Hırvatçanın alınma kelimeleri arasında şu şekillere rastlarız: *burek* [börek], *çurek* [çörek], *cufta* [köfte], *cumur* [kömür], *cupriya* [köprü], *cusele* [kösele], *custek* [köstek], *duşek* [döşek], *uksuz*, *oksuz* [öksüz], *ulçiya* [ölçü], *uriya* [örü], *urnek* [örnek], *urtiya* [örtü].

⁷ B. Conev, aynı eser II, 410; St. Mladenov, *Geschichte der bulgarischen Sprache*. Berlin-Leipzig 1929, 78; St. Stoykov, *Uvod v bälgarskata fonetika*. Sofya 1955, 115 ve 133.

⁸ Bilindiği gibi, Bulgarcaya geçmiş olan Türkçe kelimeler son hecedeki vurguyu korumaktadır.

Yani bunlar $\ddot{o} > \ddot{u}$ değişmesine uğrayan ağızlarla olan bağı açıkça gösterir.

Bulgarcanın alınma kelimelerinde ise önümüze nispeten başka bir tablo seriliyor. Veriler şunlardır: *bjurek* [börek], *çurek* [çörek], *dyonme* [dönme], *dyunyum* ~ *dyonum* [dönüm], *dyuşek* [döşek], *gyovde* [gövde], *gyoz* [göz], *gyozum* [gözüm]; *gyoz-györe* [göz göre], *gyubek* [göbek], *kyole* [köle], *kyopoolu* [köpoğlü], *kyor* [kör], *kyose* [köse], *kyupriya* [köprü], *kyurpe* [körpe], *kyutek* [kötek], *yornek*, *yurnek* [örnek]. Veriler arasında *u*-lu ve *o*-lu şekiller nöbetleşe geçmekte ve *o*-lu şekillerin daha önemli rol oynamadığı göze çarpmaktadır. Zikrettiğimiz gibi meselenin çözümünü Bulgarcadaki bazı fonetik olaylar güçleştirmektedir.

Rumeli ağızlarını bugün birbirinden ayıran bazı özellikleri inceledikten sonra Türkçenin gelişmesi bakımından önemli birkaç olayın incelenmesi her halde yerinde olur. Çünkü bunların incelenmesi sonucunda eldeki ölçülere belki başka, tarihî değeri olan ölçüler de katılabilir. Bu olaylar seslilerin dudak uyumu ve $\ddot{n} > n$ değişmesidir.

Sırpça-Hırvatçanın Türk asıllı alınma kelimelerinde birçok kelime seslilerin dudak durumuna aykırı olan arkaik şekiller gösterir: *altun* [altın], *anduz* [andız], *balduza* [baldız], *balugciya* [balıkçı], *çapkun* [çapkın], *çaruk* [çarık], *kaçkun* [kaçkın], *kaduna* [kadın], *katura* [katır], *kazuk* [kazık], *pişurma* [pişirme], *sanduk* [sandık], *saruk* [sarık], *takum* [takım], *yardum* [yardım], *yaruga* [yarık], *yazuk* [yazık], *yilduz* [yıldız], *begum* [heyim], *canum* [canım], *Rabbum Allah* [Rabbım Allah], *başun-sagosum* [başın sağ olsun], *Alah bilir* [Allah bilir], *sen bilursun* [sen bilirsin], *seni sevdum* [seni sevdim], *sefa geldun* [sefa geldin], *ayptur suylemek* [ayıptır söylemek], *bakalum* [bakalım], *Allah versun* [Allah versin] v. s.

Bulgarcanın Türk asıllı alınma kelimeleri - elimizdeki az ve materyel bakımından bazen başka misallerin varlığına rağmen - artık dudak uymuna tâbi tutulmuş şekiller gösterir: *altän* [altın], *baläk otu* [balık otu], *baldäza* [baldız], *çapkän* [çapkın], *kadäna* [kadın], *katär* [katır], *kazäk* [kazık], *sandäk* [sandık], *saräk* [sarık], *takäm* [takım], *yardäm* [yardım], *yastäk* [yartık], *yazäk* [yazık]; *bizim* ~ *bizum* [bizim], *canäm* [canım], *hoş geldin* [hoş geldin].

\ddot{n} sesinin temsili bakımından her iki dilin alınma kelimeleri Yeni Türkçe ile beraberlik gösterir. Fakat Sırpçada bir iki kelime belki \ddot{n} -sesinin belirli bir izini saklamaktadır. Eldeki verilere bakalım: Sırpçada: *denjiz* [deniz], *yanyiçari* [yeniçeri], *yenyisati* [yenmek], *yenyi* [yeni],

Bulgarcada : *bunar* [pınar], *deniz kadaif* [deniz kadayıfı], *eniden* [yeniden] v. s.

Elimizdeki bütün verileri toplu olarak incelemeden önce birkaç mesele üstünde durmalıyız. Türkçenin Balkan dilleriyle olan bağı genel olarak birkaç özellik ortaya koyar. Materyeli değerlendirirken bunları göz önünde bulundurmalıyız.

Türkçenin Balkan İslâv dillerinde görülen etkisi belirli tarihî şartların verimidir.⁹ Balkan yarımadasının Türk hâkimiyeti altına geçmesiyle Türkçe bu bölgede resmî bir dil olmuştur. Meydana gelen idarî ve askerî sistem, çeşitli iktisadî ve hukukî müesseseler Türkçenin geniş çaptaki etkisini sağlıyan önemli faktörlerdir. Bu süre içinde paralel olarak hissedilen ve Balkanlardaki şehirciliğe Türk karakteri veren medenî tesir de önemli bir rol oynamıştır.¹⁰ Bu etkiyi her şeyden önce Balkanlara yerleşmiş olan Türk ahali çok kuvvetlendirmiştir. Bu yerli Türk ahali iki dilli unsurların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bütün bunlar kelime alınışında özel şartları, yani iki dillilik şartlarını yaratmıştır. İncelemelerimizde bütün bunlara özel bir dikkat göstermemiz gerekir.

Şimdi gene Balkan İslâv dillerindeki Türkçe alınma kelimeleri incelemeğe geçelim. Eldeki materyele dayanarak her şeyden önce ağızların bölünüşünün bu alınma kelimelerde açıkça yankılandığını tesbit edebiliriz. Böylece Sırpça-Hırvatçanın Türkçe alınma kelimeleri Batı Rumeli, Bulgarcanın alınma kelimeleri ise Doğu Rumeli ağızlarının özelliklerine uyar. Fakat bu bağı yukarıdaki şartları göz önünde bulundurarak tarihsel bakımdan da aydınlatmamız gerekir.

Kavşaktan kavşağa dilin gelişmesinin yeni bir merhalesini yaşıyan iki dilli unsurlar bu gelişmenin alınma kelimelerde de meydana gelmesine sebep olmuşlardır. Bunun sonucunda Bulgarcanın alınma kelimelerinde arkaik şekiller kesin olarak korunamamış, onların yanısıra yeni gelişime merhalesini gösteren şekiller dizilmiştir. Böylece Bulgarcanın Türkçe alınma kelimeleri, mevcut özel şartlar yüzünden, aktüel Türk gelişim merhalesine uymak eğilimini göstermiştir.

Batı Rumelideki durum pek tabii başkadır. Burada bütün sürenin temelini arkaik mahiyeti olan ağızlar teşkil etmiştir. Bu ağızlar bu arkaik sistemi şimdiye kadar korumuştur, böylece bunlara bağlı olan alınma

⁹ P. Skok, *Restes de la langue turque dans les Balkans*. In: *Revue International des Etudes Balkaniques* 2 (1935) 246-60.

¹⁰ P. Skok, aynı eser 251.

kelimeler de pek tabî bu arkaik durumu kesiksiz gösterir. Yani iki dilli unsurlar burada arkaik özellikleri korumağa yardım etmiştir.

Gördüğümüz gibi, alınma kelimeler materyeli ağızlar arasındaki bölünüşü ve gösterdiğimiz gelişimi açıkça ortaya koymaktadır. Fakat bu gerçeği gösterdikten sonra acaba dikkate aldığımız özelliklerden ağızların tarihine ait kronolojik bir hüküm çıkarılabilir mi? Zaten elimizdeki materyel gerçekte 19. yüzyılın sonuna aittir. O zamanki lûgatlerden, çıkarılmadır. Bu materyelden tesbit edilebilen özelliklerin bir-iki kuşağa, yani konkre olarak 19. yüzyıla şâmil olduğu düşünülebilir. Bu ise belki olayların geçtiği zamana ait bazı faraziyeler ileri sürmeğe imkân verecektir.

İlk incelediğimiz olay $g > y$ değişmesi idi. Gördüğümüz gibi, Bulgarcadaki alınma kelimeler bu bakımdan değişiklik gösteriyor. Eski şekillerin var olduğu ve yenilerin tam bir egemenlik sağlamadığı gerçeği bu gelişmenin yayıldığı ve genişlediği zamanı söz konusu olan tarihe yakın bir devrede aramak gerektiğini gösteriyor. Böylece $g > y$ değişmesinin Doğu Rumeli ağızlarındaki yayılış zamanını 19. yüzyılın ilk yarısına veya 18. yüzyıl sonlarına götürebiliriz.¹¹

$ö > ü$ değişmesi meselesinde önümüze başka bir tablo seriliyor. Eldeki veriler söz konusu olan devirde u -lu ($< ü$) şekillerin gayet yaygın olduğunu gösterir. Bu ise eski zamanlarda $ö > ü$ değişmesinin etki alanının daha geniş olduğu, yani Doğu Rumeli ağızlarına da şâmil olduğu faraziyesini ileri sürmeğe imkân verir.¹² Böylece $ö$ -lü şekillerin yalnızca söz konusu olan devirde $ü$ -lü şekillerin yerini almağa başladığı düşünülebilir. Meselenin çözümünü Bulgarcadaki $o > u$ değişmesinin bütün bunlarda ne gibi bir rol oynadığı sorusunun henüz aydınlanmamış olması güçleştirmektedir. Onun için bu faraziyenin doğru olup olmadığı ancak daha sonra, daha zengin materyel üzerinde yapılacak olan incelemelerin sonucunda aydınlanabilir.

Seslilerin dudak uyumu ve $\tilde{n} > n$ değişmesi ile ilgili olarak da bazı kronoloji faraziyeleri ileri sürülebilir.¹³ Bulgarcanın alınma kelimeleri

¹¹ Transkripsiyon metinlerinin verdiği bilgiye bk.: W. Heffening, *Die türkischen Transkriptionstexte des Bartholomaeus Georgievits aus den Jahren 1544-1548*. Leipzig 1942, 564-67; J. Németh, aynı eser 39.

¹² Bilindiği gibi, Doğu Rumeli ağızları bugün bu değişmeyi göstermemektedir.

¹³ Doğu Rumeli ağızlarında \tilde{n} sesi kaybolup yerini n , m veya 0 -a bırakmıştır. Bu ses Batı Rumeli ağızlarının çoğunda da kaybolmuş, yalnız bazı Yörük ağızlarında korunmuştur: G. Hazai, *Beiträge zur Kenntnis der türkischen Mundarten Mazedoniens*. In: RO 23: 2 (1959) 83-100.

bu gelişmelerin 19. yüzyılda artık bitmiş olduğunu gösterir. Sırpça-Hırvatçanın Türkçe unsurları ise ora ağızlarının bu olaylar bakımından gelişmede biraz geç kaldığını gösterir.¹⁴

Bütün bu meselelerle ilgili olarak bugün ancak faraziyeler ileri sürebiliriz. Balkan İslâv dillerindeki Türkçe alınma kelimelerin sistematik olarak incelenmesi ve bu Türk ağızlarına ait olan bilgimizin çoğalması her halde bu sorulara kesin bir cevap vermeğe yardım edecektir.

¹⁴ Batı Rumeli ağızları hakkında elde maalesef gayet az materyel vardır. Bunların yardımıyla ileri sürülebilen faraziyeleri umuma şâmil olarak kabul etmemek her halde yerinde olur. Eldeki materyel kelime içinde dudak uyumunun meydana geldiğini gösterirse de, mürekkep bir şekilde tabakalanan Makedonya ağızlarının bazılarında-isterse bir ağız adacığı olsun- bu arkaik durumun korunduğu kolayca tasavvur edilebilir. 1957-deki Makedonya yolculuğum sırasında serpintili bir şekilde kelime içinde dudak uymuna aykırı olan şekillere de rastgeldim.